

Les societats corals del vuit-cents: entre la lluita i l'esbarjo popular

Jordi Padró i Werner

L'obra coral claveriana, per la seva complexitat i magnitud pot ésser valorada des d'enfocaments diversos. Per raons òbvies cal escollir. No parlarem del Clavé compositor i creador literari, ni de l'aportació cultural dels Cors que ell fundà. La selecció, per raons d'interès personal, ens porta a analitzar la significació de les societats corals com a fenomen socials, dins la història del moviment obrer, en una societat en mutació: la catalana, i, en concret, la badalonina del segle XIX.

CONTEXT: UNES NOVES FORMES DE VIDA
Cap a mitjan segle passat, la societat catalana està patint unes transformacions econòmiques i socials de gran transcendència: l'augment i la mecanització de les activitats industrials, el creixement urbà, la proletarització de grans quantitats de població i una nova organització política i social, basada en la llei de l'oferta i la demanda, són factors que estan en l'origen d'un tipus de societat que encara suportem.

Aquest procés comporta uns canvis culturals i en la vida quotidiana que seran més traumàtics quant més miserables siguin els individus que els sofreixen: noves idees d'espai i de temps que alteren totalment els ritmes naturals de la vida; subordinació del treballador al compàs de la màquina; pèrdua del sentit de creació del treball; separació de la vivenda i el lloc de treball, concentrant-se els obrers en fàbriques insegures i insalubres on feinegen tretze o catorze hores diàries, cobrant un salari de subsistència i amb la constant amenaça de l'atur per la crisi o per la instal·lació de nova maquinària...

En relació amb les activitats primàries tradicionals (agricultura i pesca), la debilitat i dependència del desenvolupament industrial incideix en què aquestes continuïn essent majoritàries fins, com a mínim, als inicis del present segle, però no per això defugen l'escomesa del capitalisme sinó que se subjecten a les lleis de mercat i al procés de concentració de la propietat.

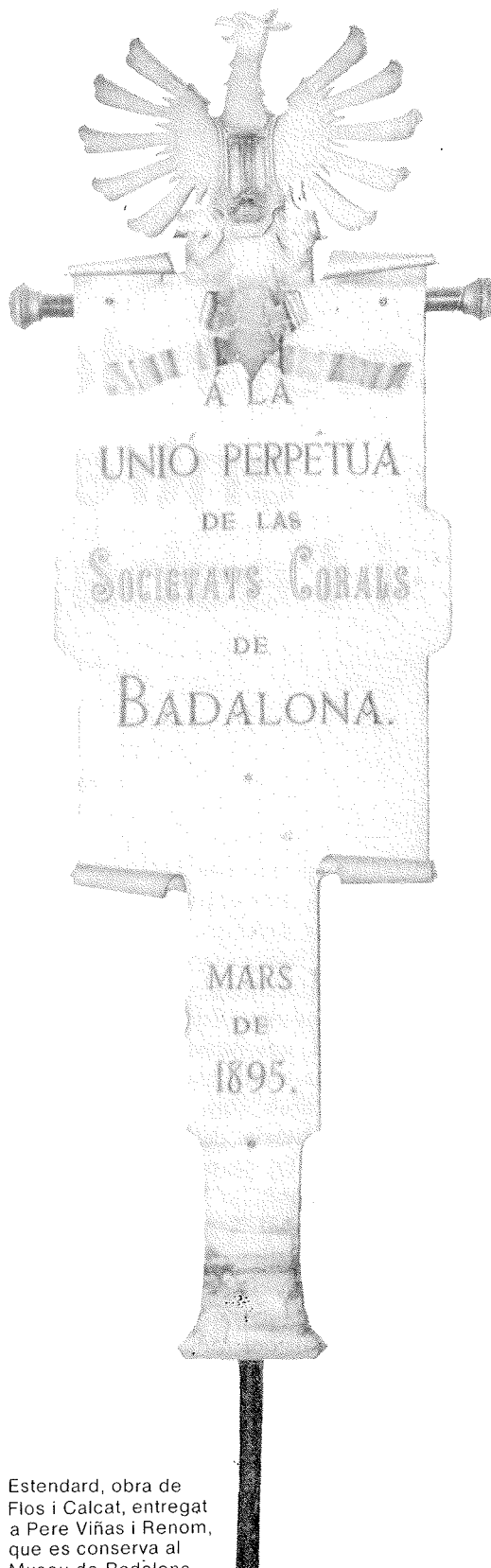
Molts pagesos perden la seva terra i augmenta considerablement el nombre de bracers i de remitgers, sotmesos estacionalment al «fantasma» de l'atur. En aquest context, les classes populars (formades per una massa social diversa i i fluctuant, que barreja obrers, menestrals, pagesos, pescadors, i tots aquells perjudicats i desvalguts pel nou ordre) necessiten buscar formes d'associació per protegir-se davant la malaltia i l'atur, per reivindicar unes imprescindibles millores socials... Els cal, també, cercar noves maneres d'esbargiment i d'aprofitament del temps lliure (el dret a l'oci és aviat reivindicat). Aquests són els aspectes que delimiten el naixement de les societats corals claverianes.

LES SOCIETATS CORALS EN EL MARC DE L'ASSOCIACIONISME OBRER

En els seus inicis,¹ el moviment obrer es desenvolupa pròxim al progressisme i al republicanisme polític. Lluny d'esquemes sindicals similars als dels països més desenvolupats, els treballadors catalans intenten organitzar-se en oficis, utilitzant sovint antigues confraries i formes gremials que encara no s'han diluït. La burgesia combat l'esperit associacionista ja que el considera contrari a la «llibertat de treball». Malgrat tot, aquest sobreviu en la clandestinitat en anys de repressió molt forta.² S'adapta a les circumstàncies. Cerca noves formes de lluita i de resistència. Com ha estat assenyalat: «Si la llei o l'amenaça patronal no permetien una associació defensiva, o de resistència, les mutualitats, les societats recreatives i fins les tavernes les substituïen».³ Els Cors que Clavé instituï, i que no en va conservar encara el qualificatiu de **societats corals i de socors mutus**, compliren aquesta funció.

CLAVÉ (1824-1874) I LA FUNDACIÓ DELS CORS

Els biògrafs de Clavé han presentat la creació del moviment coral com un fenomen degut exclusivament a la inspirada decisió del mestre. Cal rebatre aquest supòsit perquè la seva acció s'insereix en una militància política: primer, en el grup republicà d'Abdó Terrades, participant



Estendard, obra de Flos i Calcat, entregat a Pere Viñas i Renom, que es conserva al Museu de Badalona.



Primer estendard de "La Badalonense"
estrenat en la festa del dia 2 de Febrer de 1885



Pere Viñas i Renom, protector de les corals
badalonines

activament en les bullangues barcelonines de la dècada de 1840 i després, sense deixar de banda el seu republicanisme, col·laborant, amb la direcció de Narcís Monturiol, i sota els auspicis del pensador protocomunista Étienne Cabet, en la frustrada experiència del «Viatge a Icaria». El doctor Antonio Elorza ha indicat amb encert l'evolució de Monturiol i els seus companys: «...De ahí que cuando se borre la doble ilusión, revolucionaria e icariana, persista en sus intentos de difusión de la cultura y la moralidad entre el proletariado. La fe en la revolución social a propagar deja paso a una reflexión teórica sobre los medios de incrementar el nivel intelectual de los trabajadores. (...) Icaria ha sido sustituida por una utopía pedagógica, que esconde formalmente la persistencia del enfrentamiento con las clases privilegiadas y la orientación política democrática. Es el estado de espíritu que se refleja en la constitución, en el siguiente año de los coros obreros bajo la dirección de Clavé».⁴

Josep Anselm Clavé fou empresonat i deportat diverses vegades pel seu activisme republicà. L'any 1845 és reclòs a la Ciutadella, després de «l'avalot de les quintes». Allí, d'acord amb una concepció cobetiana de la cultura i de l'art i consumant els interessos dels demòcrates radicals, es proposa la creació d'un moviment educatiu, cívic i artístic de caire popular. Fundà «L'Aurora», un grup vocal i instrumental que tingué una actuació exitosa a Barcelona en el Carnestoltes de 1846. I l'any 1850 el transforma en «La Fraternidad»,⁵ primera coral de l'Estat, i, alhora, societat de socors mutus. Inicia llavors una campanya de difusió del seu projecte redemptorista, organitzant concerts i balls corejats per pobles, viles i ciutats.

Clavé parteix de la realitat de les formes d'esbarjo popular de l'època: actua en cafès i tavernes; les seves cobles i cançons aprofiten els ritmes preferits (polques, cuplets, masurques, rigodons, corrandes...) i fa reviscolar expressions folklòriques tradicionals com les caramelles, albades, serenates...

El 1857 s'installa als jardins d'Euterpe

(Passeig de Gràcia) i es veu forçat a canviar el nom de la seva coral, que passa a dir-se «Sociedad Euterpense»: la repressió que seguí al bienni progressista i les fortes pressions dels grans propietaris obliguen a Clavé a suprimir connotacions polítiques i obreristes de la seva obra. Però diversos cors-mutualitat s'han estès ja pels Països Catalans, afiliant-se a la societat claveriana. Sorgeix un moviment popular, força complex (i poc estudiat) que sobrepassa el quefer del mestre. És un moviment en què durant molt temps es combina el cant coral amb l'assistència mútua; el sindicalisme de resistència amb les activitats característiques dels centres recreatius...

Poc a poc, però, aniran apareixent nous modes de vindicació dins d'un sindicalisme més desenvolupat, i en un estadi més avançat del procés industrialitzador. La lluita de classe esdevindrà més clara i radical. Les corals canvien llavors de signe: perden la funció social que acomplien i els esquemes teòrics que propugnaven comencen a ser defasats i contradictoris; la burgesia manipula el fenomen clavetià perquè aquest sigui un fet purament artístic i recreatiu, degudament controlat, una diversió que aplaqui i conformi els obrers. Cap a finals de segle la integració estarà absolutament consumada. Només resta, en moltes societats corals, la funció mutual, resquícies dels seus inicis.

En la dècada de 1860, Clavé organitzà festivals corals multitudinaris, i ell mateix semblava col·laborar en una certa integració i estabilitat del moviment. No renuncià, en canvi, a les seves posicions polítiques, i, encara que molt més moderat, el trobem participant, en el Partit Republicà Democràtic Federal, en la política «oficial» durant el Sexenni Democràtic, dedicant-se gairebé exclusivament a la política. Ocupà els càrrecs de president de la Diputació de Barcelona (1873), diputat a Corts Constituents de la República i governador civil de Castelló, després, de Tarragona (1873-74). Morí, retirat de la vida pública després del cop de Pavia, el mateix any 1874.

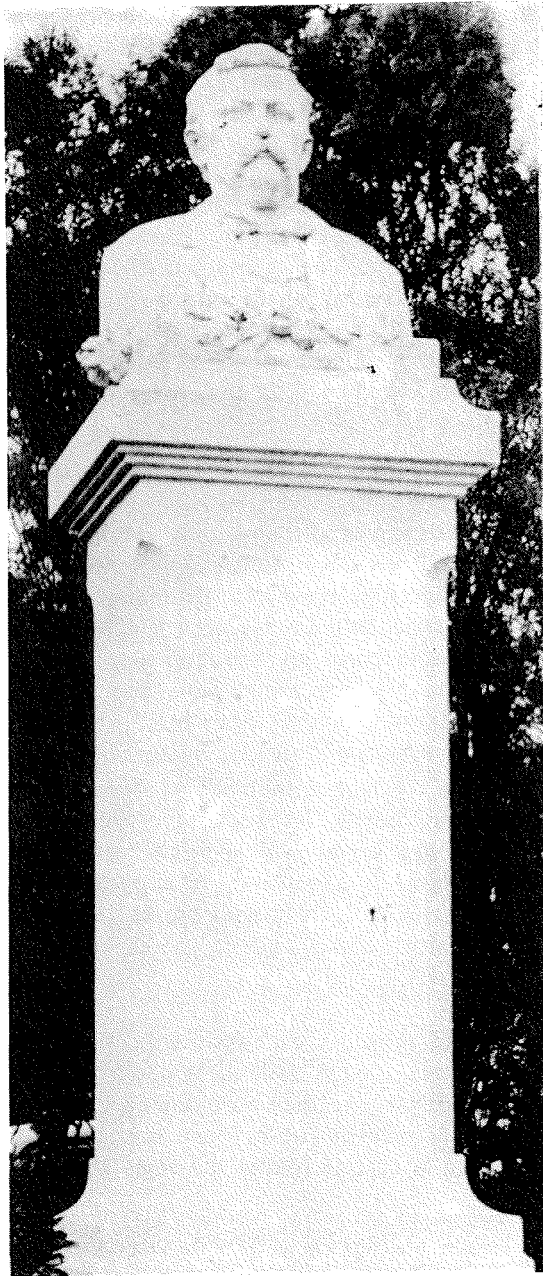
L'OBRA CLAVERIANA A LA BADALONA VUIT-CENTISTA

El fenomen coral arrelà ben aviat a casa nostra, i en deixà bons senyals que es mantenen avui encara vius i persistents. La prematuritat es deu, juntament a les característiques de l'estructura social badalonina, favorable a la difusió de l'associació, a la freqüent presència del mestre durant els primers moments de propagació de les societats corals (1851-57). Aquesta compareixença no és nova ni estranya, ja que, sembla ser, que els lligams de Clavé amb Badalona havien estat «profunds»...

Clavé a Badalona: Un «Love Story» en ple romanticisme⁶

De molt jove comencen les correrries del mestre per Badalona. Amb el seu amic Francesc Casamajó (a) Menut, futur mestre de «l'Alba», sovinteja, els caps de setmana, cafès i balls de la nostra localitat. I en Josep M.^o Cuyàs ha publicat la informació,⁷ sens dubte fidedigna, que Clavé s'enamorà d'una badalonina amb qui va «festejar» durant un temps, però que el va acabar «plantant» per un altre. Aquesta notícia s'adiu amb el que, per altra banda, narren els biògrafs d'en Clavé sobre l'enamorament romàntic que patí i que el marcà per tota la vida. Així, Domènec Guansé, apassionadament, ens diu: «Té setze anys. La saba primaveral li circula per les venes. S'enamora. Com de tots els sentiments íntims de Clavé, coneixem molt poca cosa d'aquest amor. Ella era una noia pobra i humil d'un poble de la costa. El poble no podia ésser gaire lluny de Barcelona, ja que aleshores encara calia viatjar en òmnibus o en tartana, i ell anava a veure la seva promesa cada vigília de festa, després d'haver treballat catorze hores».⁸

I per si no ens havia commogut prou, l'autor continua relatant com ella no sabia de lletra i ell dedicava les hores de festeig a ensenyar-li a llegir i escriure (tasca encomiable i meritòria que demostra una vegada més la voluntat pedagògica del mestre!).



Monument d'Anselm Clavé a Badalona.
Foto: Amics de Badalona

Però (fatalitat!), s'interfereix un altre galant, no tan jove i de millor posició social que enlluerna a la mare de la noieta, que amb submissa obediència ha de complir la decisió d'aquesta. Clavé molt afectat es lliura amb afany boig al torn. El

desengany i la duresa de la feina, per què no estava preparat, el porten, finalment, a la malaltia i a la invalidesa pel treball.

Josep M.^e Poblet dedica un capítol sencer de la seva obra⁹ al gran amor d'en Clavé, i a les conseqüències que tingué en la seva obra. Ens descriu el mestre desencisat i melangiós pel desengany de la seva joventut. Submergit en una profunda tristesa escriu versos retòrics, plens de desconhort. Amb el temps, aquests esdevenen més reposats i plens de serena enyorança. Segons Poblet, «Elvira», la seva enamorada, a qui idealitzarà en diversos moments, va ser en ell una mena de nimfa constant.

Apelles Mestres¹⁰ afirma que la noia, casada per conveniència, sense amor, i Clavé no s'oblidaren i fins i tot ell li va complir un favor demanat, essent President de la Diputació, en els darrers anys de la seva vida. El mestre, diu, s'inspirà en ella en compondre cançons tan belles com «Elvira» o «La toia de la núvia».

Tots els indicis, doncs, ens fan creure que la formosa «Elvira» era una paisana nostra, i que aquest «flirt» badaloní tingué una influència en la vida i obra de l'illustre músic.

Exposada aquesta tendra però significativa anècdota, ens podem ajustar de nou al tema de l'escrit:

L'origen i desenvolupament de les agrupacions corals badalonines

A l'enfrontar-nos a aquest objecte d'estudi, ens trobem, de principi, amb considerables limitacions com són la restricció i parcialitat de les fonts d'informació. L'estudi de les associacions corals, en els seus inicis, així com, en general, dels orígens del moviment obrer local, comporta importants deficiències en la recollida de dades, que caldrà anar solucionant pacientment. Cal, en tot cas, un buidatge sistemàtic de tota mena de documentació que pugui fer referència a la vida badalonina en el segle passat: premsa (reduïda i limitada pels seus enfocaments), papers oficials, particulars, d'entitats..." I amb tot, encara farem

curt, ja que el mutualisme i la resistència obrera, en la clandestinitat o en situació de més o menys anuència, pràcticament no deixà senyals escrites.

Cal manifestar, doncs, que la informació aquí referida és absolutament fragmentària i revisable.

Com ja hem esmentat, les influències del moviment claverià arriben aviat a Badalona i arrelen en obrers i menestrals, que es reunien en els cafès i tavernes d'aleshores: Can Clarós, Can Clau, Can Coy... L'any 1852 sembla ser que hi ha un «Coro» format, encara que el «Coro de Badalona» no es presenta públicament fins dos anys després.

En els orígens, a part de les activitats socials que devien realitzar (eren anys de repressió de les societats obreres), el «Coro» organitzà diversos balls obrers en la quadra de Can Batista (carrer de la Creu), alguns amb la presència de Clavé i «La Fraternitat».

Aviat, però, sorgiran diferències en el grup coral, que provocaren la partició en dos: «L'Alba» i «El Badalonès». Hi hagué entre ambdós una gran rivalitat. «L'Alba» anomenava els seus antagonistes «els del Coro del Vi» i aquests a ells, «el Coro de les atmetlles ensucrades». Aquesta oposició, en canvi, no va impedir mai que les dues societats realitzessin conjuntament actuacions i activitats benèfiques.

Si fem referència als principals fundadors i difussors de l'obra de Clavé a Badalona, cal citar en primer lloc un personatge desmerescudament oblidat: En Pere Viñas i Renom, republicà federal i un dels iniciadors del moviment cooperatiu a Catalunya, clàssic representant de la burgesia radical decimonònica, que contribuï des del primer moment a potenciar, donar suport i difondre les societats corals. Altres protagonistes foren: Francesc Casamajó, (a) Menut, ja citat, mestre de «l'Alba» fins la seva mort (1896), amic de joventut d'en Clavé, el qual li va regalar els drets literaris i musicals d'algunes peces. Sebastià Cots, de «l'Alba», republicà unitari i sindicalista, membre actiu de «Les

Tres Classes de Vapor» i de l'Ateneu Obrer de Badalona. Tomàs Mary (a) El Clavetaire; Joan Blanch (a) Sargantana; Manuel Munés (a) Xic de Can Llisadó; Andreu Queralt (a) Murillo; Fidel Sagarra (a) El Coix; Pere Blanch, Baldomer Blanch, Francesc Martí, Casimir Batlle, Frederic Fluvià, i un llarg etcètera... És una constant en la majoria d'ells una militància republicana i una participació en cooperatives i germandats de treballadors, que confirma el caire obrerista i radical que tenien les corals en els seus orígens.

Conforme avança el segle, els «coros» proliferen i alhora van adquirint progressivament un aire més recreatiu (sense abandonar el mutualisme). Apareixen en ells seccions d'esbarjo, dramàtiques i societats de ball. La funció social i la participació coral en els actes populars es manté i àdhuc creix, però, manipulada, s'insereix en els enfrontaments i lluites caciquistes entre diferents sectors de la burgesia. Instrumentalitzades i obligades a prendre partit, les societats corals badalonines arriben al segle XX amb una profunda crisi d'identitat, la superació de la qual, i l'evolució posterior, és ja una altra història.

CRONOLOGIA

(Aquesta relació d'esdeveniments, parcial i imperfecta, recull de la informació trobada, preten donar una idea aproximada de l'activitat externa de les nostres societats corals a la segona meitat del segle XIX.)

1850 2 de gener: Clavé funda «La Fraternidad» a Barcelona (primera societat coral d'Espanya).

1851 Organització de balls d'obers a Can Batista (carrer de la Creu).

1852 Obrers, pescadors i menestrals formen un «Coro» en el Cafè de Can Clarós.

1853

1854 El «Coro de Badalona» creix i es situa el 2on. pis de Cal Sastre Coix (Mar, 70).



Fotografia ben característica de Clavé:
Amb la brusa i la guitarra

Importants concerts i balls corejats de Clavé, amb «La Fraternidad», a Badalona (Can Batista), Tiana i Masnou.

Cap a final d'any, el «Coro de Badalona» s'estrena públicament.

1855

1856 El «Coro de Badalona» canta per primera vegada «les Caramelles». Gran èxit.

1857 Clavé s'installa, a Barcelona, als jardins d'Euterpe i canvia el nom de la seva coral que passa a dir-se «Euterpense».

Primer de juny: Una fracció del «Coro de Badalona», els «triats», formen la Societat Coral «El Alba»;

inauguració en una gran festa en el cafè de Can Clarós.

1858 «L'Alba» s'enregistra en l'Associació «Euterpense» de Clavé (primer de maig). El mateix any s'enregistra també el «Coro El Badalonès».

1859

1860

1861

1862 «L'Alba» participa en el 1er. Certamen de Societats Euterpenses en els Camps Elisis de Barcelona (setembre). S'ajunten 1.200 coristes i 260 músics de tot Catalunya.

1863 Prim visita Badalona per la festa major i «l'Alba» l'obsequia amb un repertori.

1864 «L'Alba» participa en el grandios 2on. Certamen «Euterpense»: 2.091 coristes i 300 músics.

1865

1866

1867

1868

1869 11 de febrer: «L'Alba» actua pels carrers en les festes per l'obertura de les Corts, després de la Revolució de Setembre.

Brillant celebració de la festa de Pasqua, conjuntament per «L'Alba» i «el Badalonès»: sortida campestre a S. Jeroni, actuacions en el Cafè Nou i cantada de les tradicionals «caramelles».

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876 Fundació del «Coro de Marina» (50 pescadors i peixeters). S'installa a Can Punt (carrer de Mar).

1877

1878 «El Badalonès» passa a ocupar el 2on. pis de Can Real.

1879 Indivídues de «L'Alba» formen un grup

- de sarsuela.
- Novembre: Actuació de «El Badalonès» i «L'Alba» a benefici dels damnificats en les inundacions de Múrcia
- 1880
- 1881
- 1882
- 1883 Aprovació del primer reglament, redactat per Baldomer Blanch, de la Societat Coral «La Badalonense».
- 1884 Nou local de «La Badalonense»: L'antic cafè de Cal Paísà.
- 1885 2 de febrer: Festa de «La Badalonense» per l'estrena de l'estandard i el nou local. S'estructuren noves seccions (dramàtica i d'esbarjo, que organitza balls en el Teatre «Badalonès»).
- Participació de les corals en el moviment cívic de defensa del Llegat Roca i Pi.
- Octubre: Recital conjunt, Alba-Badalonense, dedicat al Sr. Arnús per la seva gestió en la lluita pel Llegat.
- 1886 Abril: «Alba» i «Badalonense» participen en les festes per la inauguració de l'Asil Sant Andreu (finançat per Arnús).
- 1887 Gener: Concerts de «L'Alba», «Badalonense» i «Marina» en les festes per la victòria en el plet pel Llegat Roca i Pi.
- Maig: El setmanari «La Trompeta» publica que «...los senyors de la aristocràcia de Badalona necessitaren de la Badalonense en las festes d'en Roca y Pí, per entussiasmá á la multitud». Polèmica a la premsa.
- «La Badalonense» s'installa a Cant Punt (amb el Centre Federal).
- 30 de juliol: En el Teatre Espanyol, «L'Alba» interpreta «La Marsellesa», «pieza que hace trece años que no se ha cantado».
- 1888 Juliol: Assistència de les societats corals en l'impressionant funeral-manifestació per l'ex alcalde Guixeras.
- 1889 Gener: El «Coro de Marina» participa en la Festa Marítima a Badalona (presència d'Arnús i de la Infanta Eulàlia).
- Octubre: «L'Alba» i «La Badalonense» recorren els carrers, junts, actuant a benefici de les famílies de les víctimes de Puigcerdós.
- Desembre: Creació de la Societat Coral «La Palma».
- Participació de les corals en la formació de candidatures per a les eleccions municipals.
- 1890 Crítica situació de totes les mutualitats (també les societats corals), davant les despeses ocasionades per l'epidèmia de grip («dengue»).
- 1891 Festival coral organitzat per la Il·lustració Obrera de Tarragona (17-V). Hi participen 70 membres de «L'Alba» i una representació de «La Badalonense».
- 1892 Expedició de «L'Euterpense» a Palma de Mallorca. Hi acudeixen representacions de «L'Alba» i «La Badalonense».
- 1893 Expedició a València: Presència de «L'Alba» i «La Badalonense».
- 1894 Maig: Expedició dels Cors de Clavé a Saragossa (1.300 coristes, 200 músics): de Badalona hi són presents «La Badalonense», «L'Alba» i «La Palma».
- 11 de maig: El grup coral «Juventud Vidriera» organitza diverses serenates i una excursió a Argentonà.
- 15 d'agost: Participació dels «Coros» Marina i Federal (partidaris de l'alcalde Palay) i de l'Alba, La Palma i Badalonense (contraris) en la inauguració del Monument a Roca i Pi. Manifest de l'Alba, La Badalonense,



Els membres de "La Badalonense" caracteritzats d'època per a participar en el rodatge de la pel·lícula "La Ciutat Cremada" Foto: Amics de Badalona

i La Palma contra l'Ajuntament, per no haver convocat, aquest, la Junta Popular.

23 de setembre: Dinar d'Unió Fraternal, a la Conreria, de les societats «Alba», «Badalonense» i «La Palma», organitzat per Pere Viñas, i amb la presència de destacats dirigents de l'Associació de Cors de Clavé. El mateix dia, el «Coro Federal» organitza una excursió a Horta on té lloc un dinar i un acte polític amb l'assistència de l'alcalde Palay.

1895 Març: Acte d'Unió Fraternal de les Societats Corals Alba, Badalonense i La Palma: Sebastià Cots lliura a Pere Viñas un estendard commemoratiu, obra de Flos i Calcat es conserva en el Museu).

Maig: La Unió de les Corals Alba, Badalonense i La Palma fa una crida per fer una festa a benefici de les famílies de les víctimes del vaixell

enfonsat «Reina Regente».

L'Ajuntament nomena una «comissió paral·lela» amb els Cors «Marina» i «Federal».

Juliol: «L'Alba» i «La Badalonense» actuen a Bilbao i Sant Sebastià amb l'expedició «Euterpense».

Octubre: Continuen els actes d'«Unió Fraternal» de les tres corals: organització d'una cantada d'albades amb posterior excursió a S. Jeroni.

1896 Març: Alba, Badalonense i Palma organitzen una funció a benefici dels reservistes en la guerra de Cuba. Maig: Expedició dels Cors de Clavé a Madrid. Assistència de l'Alba i La Badalonense.

El Coro de Marina inaugura el seu local a la Rambla.

1897

1898 Alba, Badalonense i Palma participen en un festival coral en el Palau de Belles Arts a Barcelona (42 societats, 1.200 coristes).

1899

1900 15 de setembre: Onze expulsats del Coro de Marina funden el «Coro Marítimo Badalonés», en el primer pis del «Zorrilla».

NOTES

1. En el cas de Badalona, la primera organització obrera de classe que que coneixem és la «Sociedad de Protección Mutua de Tejedores de Algodón de Badalona» (1842), però això no implica que en els anys anteriors no hi hagués activitat.
2. Períodes de repressió més forta del moviment obrer català en el segle XIX: 1844-54, 1856-64, 1866-68, 1874-81.
3. JOAN VENTOSA i ALBERT PÉREZ BARÓ: **El moviment cooperatiu a Catalunya**, Ed. Moll, Ciutat de Mallorca, 1961, p. 22-23.
4. ANTONIA ELORZA, **Socialismo utópico español**, Ed. Alianza, Madrid, 1970, p. 104-105.
5. Clavé utilitza una terminologia clàssicament jacobina i protosocialista.
6. Siguí'm dispensat si se m'escapa un to no tant «seriós» en aquest apartat però és que no n'hi ha per menys. En tot cas, vull manifestar la meua volença als sentiments del protagonista, i a tothom que, conscientment o inconscient, els hagi enlairat.
7. CUYÁS, **Don Anselmo Clavé, fundador de las sociedades corales. Como nacieron los «Coros de Badalona»**, a «Revista de Badalona», 1-10-1949.
8. DOMÈNEC GUANSÉ, **Josep Anselm Clavé: apòstol, agitador i artista**. Ed. Bruguera, Barna, 1966, u. 15.
9. POBLET, **Josep Anselm Clavé i la seva època (1824-1874)**. Ed. Dopesa, Barna. 1973. Veure el capítol 4 art.

10. APEL·LES MESTRES, **Clavé, la seva vida i les seves obres**. Est. tip. Espasa germans i Salvat, Barcelona, 1876.

11. Agrairia qualsevol informació sobre documentació inèdita.

BIBLIOGRAFIA

A més de les op. cit.

Obres generals sobre el segle XIX:

- J. VICENS VIVES i M. LLORENS: **Industrials i polítics (segle XIX)**. Ed. Vicens Vives, Barcelona 1980.
- M. IZARD: **El segle XIX. Burgesos i proletaris**, Ed. Dopesa, Barna, 1978.
- **Història de Catalunya**, Ed. Salvat, Barcelona 1978. Vol. V.

Sobre la vida i obra del mestre:

- JOSEP RODOREDÀ: **Clavé y su obra**, Imp. Josep Cunill, Barcelona, 1897.
- A «Serra d'Or», desembre de 1974 hi ha publicat un dossier (**Clavé d'avui estant**) que, excepte un deplorable article de FÈLIX CUCURULL, conté interessants treballs que abracen diversos aspectes del personatge.

Pel que fa a Badalona:

- Hi ha diversos articles sobre «La Badalona Vuit-centista», publicats pel senyor CUYÁS a la «Revista de Badalona» que tracten el tema.
- Biblioteca de la Caixa, secció Premsa Local.
- **Programa-Recordança de la commemoració de les festes de les nocces de platí de la societat coral La Badalonense. 1858-1933**. Imp. Marcó, Badalona, 1933.